

FAMILIENS "GYLDNE TIDER" ELLER "FAMILIENS KRISE"

Kvinder i familien i Danmark og For- bundsrepublikken i 1950'erne

Af Maren Wichmann

**Artiklen sammenligner de
familiepolitiske forhold i Danmark
og Vesttyskland i 1950'erne og
fremviser en række modsigelser
og efterslæb mellem familiepolitik,
sociale normer og virkeligheden.**

Det er spændende at se på de kulturelle forestillinger / idealer, og hvordan disse genspejlede i på den ene side ægteskabslovgivningen og familiepolitikken og på den anden side den sociale virkelighed.¹ Hvordan satte den danske velfærdsmodel og den tyske socialforsikringsmodel sine præg på familiepolitikken? Kvinder i familierne bevægede sig mellem forskellige poler: familiepolitikken, sociale normer og virkeligheden. Undersøger man kvinder i familien i 1950'ernes Danmark, så må man spørge, om den retslige ligestilling mellem kønnene afspejlede i socialpolitikken og i normative forestillinger om familie og ægteskab? Var kernefamiliemodellen med en hjemmegående hustru mindre karakteristisk for den sociale virkelighed i Danmark end i Vesttyskland? Eller med hensyn til den vesttyske side: hvorvidt svarede det i lovteksten skjulte husmorægteskabsideal til den sociale virkelighed? Undersøger man disse forskellige niveauer, den lovgivningmæssige lighed og den sociale virkelighed, kan man iagttage ambivalens i begge lande. Både i Danmark og i Vesttyskland fandtes modsigelser og usamtidigheder og efterslæb mellem familiepolitikken, sociale normerne og virkeligheden. På samme tid findes der flere fællestræk end forventet.²

Familiepolitikken i Forbundsrepublikken

En ny familieret forventes

Forbundsrepublikken fik 1949 en Grundlov, hvor kvinderne havde tilkæmpet sig ligestilling mellem kønnene, hvilket skulle have konsekvenser for reformer især med hensyn til det patriarkalske ægteskab (som var fastlagt i Den Borgerlige Lovbog fra 1900). Til gengæld opnåede De kristne demokrater (CDU) og kirkelige kredse, at familien, moderskabet og ægteskabet blev stillet under statens særlige beskyttelse i artikel 6. De to grundlovsartikler stod egentlig ikke i modsætning til hin-

Billede af drenge og piger i en børnehave i Østberlin i 1980'erne (ABA).

anden. Men fordi de konservative tillagde den patriarkalske og "fuldstændige" kernefamilie som institution og husmorægteskabet meget høj værdi, frygtede andre at familiens særstatus skulle betyde en indskrænkning af kvindens individuelle ligestilling. Debatteerne i Forbundsdagen viste, at ideer om kvindernes ligestilling uløseligt var knyttet sammen med forestillinger om moderskab og familiens fremtid.³ Ingen, heller ikke CDU's medlemmer, kunne på dette tidspunkt offentligt argumentere imod kvinders ligestilling. Mange kvinder havde båret ansvaret for hele familien, mens mændene var i krig, i fangenskab eller døde. Men alligevel var det tydeligt, at der fandtes vidt forskellige tolkninger af begrebet "ligeberettigelse/ligestilling". Diskussion om forholdet mellem grundlovens to artikler kom

til at præge hele lovgivningsarbejdet og den offentlige diskussion i 1950'erne.

Den sociale virkelighed

Frygten for forandringen af familiære og seksuelle forhold, for kaos, gjorde de Konservatives trang til at konservere det gamle familiemønster endnu stærkere. Denne frygt havde en reel baggrund. I 1946 var 16% af alle børn født uden for ægteskab, i 1950 var det stadigvæk 10%, hvilket var et betydeligt antal. På grund af krigen og deraf følgende "mandeunderskud" var der en stor del enlige mødre og enker. Det var dog ikke den eneste grund til, at Tyskland blev betegnet som "Land der Frauen" (kvindernes land). Krigen og efterkrigstiden betød for mange kvinder, at de op-

levede både nye selvstændighedserfaringer, kompetencer og en udvidelse af deres magtområde.⁴ Sociologer iagttog familiens og ægteskabets krise, "opløsningstendenser" i vidt omfang udtrykt igennem både det høje skilsmissetal og flere og flere frie forhold og forandrede moralforestillinger.⁵

Forandringerne i familiens forhold skyldtes imidlertid ikke blot efterkrigssituationen, men også den sociale udvikling på langt sigt (forstærket igennem den nationalsocialistiske ægteskabs- og familiepolitik).⁶ Fx var kvindernes erhvervsfrekvens, bortset fra 1948-1950, hvor en del kvinder måtte forlade deres arbejdsplads på grund af de tilbagevendende krigsfanger, stadig høj og steg kraftigt fra 1950 til 1958.⁷ Den var i 1960 med 37,8% betydeligt højere end i Danmark med knap 30%.⁸ Og det selv om både den mandsdominerede fagbevægelse og regeringen havde prioriteret den såkaldte familieløn i Vesttyskland. Familielønnen betød, at mandens løn skulle række til at forsørge sin hjemmegående ægtefælle og børn.⁹ Der fandtes stadigvæk mænd, der opfattede det som et angreb på deres ære og værdighed, hvis deres koner "var nødt til at være med at tjene (penge)". Alligevel steg netop gifte kvinders og mødres erhvervsfrekvens.

Fra 1958 blev deltidsarbejde anset som et kompromis, hvor kvinder kunne have udearbejde uden at røre ved det traditionelle værdihierarki, ifølge hvilket kvinder først og fremmest var ansvarligt for hjemmet.¹⁰ Datidens sociologer bidrog aktivt til fokuseringen på kvindens rolle i familien og fordømte "diskret" alle afvigende forestillinger, som kvinderne havde. De fleste socialvidenskabelige undersøgelser betragtede enligstillede kvinde først og fremmest ud fra "kvindeoverskuddet" og som "ufuldstændige familier" i modsætningen til den "normale familie".

Især de kristne demokrater var bekymret for familiens krise, og prøvede i lovgivningen gang på gang at definere familiens og ægteskabets principielle betydning og opgave fremfor den krævede ligestilling i ægteskabsretten. Det skulle handle om "både ægteska-

bets og familiens størst mulige beskyttelse og ægtefællernes pligt til ægteskabeligt samliv".¹¹ Den egentlige opgave, nemlig ligestillingen i ægteskabet, skulle altså træde i baggrunden.¹² Ægteskabet blev romantiseret og omgivet med glans. På grund af den stadig faldende fertilitet¹³ – det frygtede to-børns-system – fandtes også befolkningsmæssige argumenter, som i deres logik ("den truende fare fra østens børnerige folkeslag") gav mindelser om racistiske tankegange. Den katolske kirke betragtede sig selv som eksperter i familieret og prøvede på forskellige måder at påvirke meningsdannelsen. Den protestantiske kirkes holdning var heller ikke særlig progressiv med hensyn til ægteskabsreformen.

De socialdemokratiske kvinder havde været meget aktive i kampen om ligestillingsartiklen i Grundloven. De henviste gang på gang til kvinders kompetence, arbejde og ydelser og de deraf følgende konsekvenser, at samfundet måtte anerkende deres fortjeneste gennem ligestilling i familien. I socialdemokratiets (SPD's) kvindeprogram fra 1957 betonedes ligesom tidligere kvindens centrale rolle i familien, og der krævedes derfor en særlig beskyttelse af mødre. At være husmor og moder var der kvindens "naturlige" opgave, og familien tillagdes også stor betydning for samfundet. Derudover krævede socialdemokraterne en social-, erhvervs- og skattepolitik. Flere daginstitutioner med offentligt tilskud skulle gøre det lettere for udarbejdede mødre.¹⁴ Uden for parlamentet blomstrede en livlig diskussion i samfundet om familiens autoritet, kvinders hjemme- og udarbejde og navneretten.¹⁵ Da de nye ægteskabsparagrafer til sidst blev vedtaget i 1957, foregik denne diskussion allerede helt i den kolde krigstegn.¹⁶ Øst-vest-konflikten påvirkede alle politiske debatter og alle politiske emner.

Først og fremmest de konservative den retslige ligestilling af kvinder i Østtyskland, den stigende erhvervsfrekvens blandt mødre, samt udbygningen af børneinstitutionerne siden 1953. I Østtysklands første forfatning fra 1949 fik kvinderne også formel ligestilling. Ved siden af retten til lige løn for lige arbejde,

fandtes der også særlig beskyttelse af kvinder i arbejdsforhold og som mødre, for at kvinder skulle kunne varetage deres pligter både som mødre, borgere og arbejdere. I Loven om mødre og børns beskyttelse (1950) blev samme pligter for begge ægtefæller fastlagt. 1954 kom udkastet til den nye Familielovbog i Østtyskland, som blev vedtaget i 1965. Skyldsprincippet ved skilsmisse faldt bort.¹⁷ Det var dog ikke kun CDU, som kritiserede de østtyske forhold. Også socialdemokraterne distancerede sig fra "statens intervention i familien." Argumentationen var, at den "totalitære" stat på den måde prøvede at påvirke børnenes opdragelse. Efter SPD's mening havde familien ikke noget rigtigt lukket privat rum i den socialistiske familieopfattelse, ligesom den ikke havde det hos nationalsocialisterne.

Netop den nationalsocialistiske familie- og ægteskabspolitik var den anden side, man afgrænsede sig fra. Den næsten fuldstændige offentlige indflydelse på familiens private rum gjaldt som et afskrækkende eksempel. Den nationalsocialistiske stat havde ophævet den trygge grænse mellem det private rum og det offentlige, og det skulle revideredes. Det var de vesttyske politikere enige om.¹⁸ Den nye vesttyske og vestlige familie skulle være den afslappede oase, der fungerede som værn mod både statens, politikens, arbejdsmarkedets og offentlighedens udfordringer.

De nye familieretslige bestemmelser i 1957

De danske ægteskabslove fra 1920'erne kunne i 1950'erne tjene som forbillede for de stadig konservative tyske love. De nye familieretslige bestemmelser i Vesttyskland, den såkaldte første Ligeberettigelseslov, blev vedtaget i 1957 og var på mange områder sammenlignelig med de danske. Fx med hensyn til økonomiske forhold, forældremyndighed, værgemål (lidt senere indført på grund af Højesteretsdommen) og opvurdering af hjemme- og omsorgsarbejde. Ligesom i Danmark kunne hustruen som regel opfylde sin pligt til at bidrage til familiens underhold ved sit ar-

bejde med at passe husholdningen. Husmoderen gjaldt altså også som forsørger. Men i modsætning til den danske ægteskabslov var den gifte kvinde kun berettiget til at tage erhvervsarbejde, hvis det var foreneligt med hendes pligter i familien og ægteskabet (gjaldt indtil ægteskabsreformen i 1976). Skyldsprincippet¹⁹ ved skilsmisse blev først ikke diskuteret, men i begyndelsen af 1960'erne blev det igen skærpet.

Ganske vist var det endelige resultat et betydeligt fremskridt i forhold til de tidligere ægteskabsbestemmelser i den Borgerlige Lovbog (BGB) fra 1900, og det var også en stor succes i betragtning af det konservative flertal i Forbundsdagen, men ikke i forhold til mulighederne som lå i forfatningens ligeberettigelsesartikel. Selv om alle partier i Forbundsdagen var enige om, at staten ikke skulle gribe ind i familieforhold, renoncerede politikerne ikke på at postulere et traditionelt familie- og ægteskabsideal.

Sociale normer i sociallovgivningen

Lige efter krigen var også socialsystemets reform på dagsorden. Men det lykkedes dog de konservative at befæste socialforsikringsmodellen eller subsidiaritetsprincippet²⁰ og transponere præstationsideologien fra arbejdsmarkedet over på det sociale system. Tysklands deling og Vesttysklands særlige stilling i øst-vest-konflikten førte dog til, at også socialpolitikken blev genstand for konkurrencen og gjorde politikere opmærksom på velfærdsstatens udbygning.²¹ Fra 1949 forhøjedes de sociale foranstaltninger. Men i modsætning til den østtyske stat og mod den socialdemokratiske tendens til en skattefinansieret forsorgsstat fastslog CDU-regeringen 'individets frihed', der efter konservativ målestok indebar en stærk fremhævelse af det personlige ansvar gennem egen arbejdsindsats og eget bidrag til det sociale system (arbejdsløshedsforsikring, invaliditets- og pensionsforsikring) organiseret efter lønklasser. Hjemmegående, gifte kvinder og børn fik sygesikringen, fordi de

som familiemedlemmer kunne knyttes til mandens arbejdstagerstatus. Det betød for det meste, at kvinder var økonomisk og socialt afhængige af deres mænd.

Ved den væsentligste reform, pensionsreformen fra 1957, blev pensionen reguleret efter løn- og prisudviklingen og fik et statsligt tilskud, men var fortsat knyttet til indsatsen på arbejdsmarkedet.²² Så blev alderdomsforsorg i det mindste delvis en offentlig opgave, mens børns opdragelse hovedsagelig resterede som et privat anliggende, selv om familiens særlige beskyttelse var forankret i Grundloven.

Fredning af gravide, fredning af mødre og fredning af den "fuldstændige" familie var på det politiske plan uomtvistet. Det viste den nye Lov om beskyttelse af gravide og barselkvinder (1952), som lignede de tidligere love fra 1927 og 1942. Loven garanterede gravide kvinder beskyttelse mod afskedigelse, garanti for at kunne vende tilbage til deres gamle arbejdsplads og fuld løn under 12-ugers-orlov omkring fødslen. Men den var også velegnet til at understrege kvindernes "naturlige" bestemmelse. Arbejdsgiverne kunne i bestemte tilfælde få dispensation hos arbejdstilsynet. Det var fx tilfældet, hvis en gravid ugift pædagog ikke kunne eftervise at hendes livsførelse moralsk set var "ren".²³

Den centrale socialpolitik med hensyn til familien var børnetilskuddet. Siden 1954 kunne familier få børnetilskud fra og med det tredje barn.²⁴ Mandens løn, som familieløn, skulle nemlig række til en familie med to børn. Børnetilskuddet fik manden udbetalt sammen med lønnen. Offentligt ansatte, arbejdsløse, pensionister og personer med bistandshjælp fik ikke nogen ydelse. I 1957 fandtes der kun i 20% af ægteskaberne tre eller flere børn. En tredjedel af de enlige mødre, fraskilte og enker havde tre børn eller flere, men de fik kun tilskuddet, hvis de ikke modtog andre socialydelse. Bortset fra det direkte børnetilskud baserede familiepolitikken sig i 1950'erne på skattelettelser og retorik. Børnefradraget i skatten var først og fremmest til gavn for familier med høje indtægter og mange børn. Familieministeriet understregede

gang på gang, at familiepolitikken ikke handlede om statens omsorg for familien. Værdigrundlaget og motivationen for familiepolitik var i hvert fald ikke "lidenskab for lighed" som i den universelle velfærdsmodel,²⁵ men formue- og statussikring. Ydelserne til børn var små i forhold til de skatteledelser, manden fik fra 1958, hvis hans hustru var hjemmegående. Ved Højesteretsdommen fra 1957²⁶ blev ægtefællers sambeskatning forbudt, men resultatet af det efter amerikansk forbillede indførte progressive fordelingssystem var, at familien betalte de færreste penge i skat, hvis een tjente meget og den anden ingenting. Staten støttede skatemæssigt på denne måde det private hjemmearbejde, uanset om der var børn eller ej, og bestræbte sig på at føre den selverhvervende hustru tilbage til hjemmet. Derfor udviklede familieministeriet ikke nogen familiepolitiske reformer, som kunne mistænkes for at lette kvinders hverdag (fx børnepasning eller omsorg for de ældre). Man arbejdede med alle velfærdsstatslige metoder og usædvanlig bred samfundsmæssig og politisk konsensus for at indskrive modellen med manden som forsørger og kvinden som bibe-skæftiget i samfundets og økonomiens forhold. Dermed arbejdede man bevidst imod de strukturelle udviklinger på arbejdsmarkedet og i samfundet.²⁷ D.v.s. accept af deltidsarbejde og så ikke længere.

Kun enkers offentlige forsørgelse var generøse. Enkepensionen skulle give manden sikkerhed for, at hans enke i tilfælde af hans død kunne hellige sig familien. Enker fik 60% af mandens pension, et faderløst barn kun 10%, et forældreløst barn kun 20%.²⁸ Derimod nægtede politikerne og de fleste eksperter at sikre andre enligstillede kvinder eller enlige mødre og deres forhold på trods af, at de også var en betydelig befolkningsgruppe i 1950'erne. I den vesttyske Forbundsdag diskuterede man ikke de enligstillede anliggende. Ligestillingen af børn, ægte og uægte, blev udsat til et senere ubestemt tidspunkt. Konservative politikere fremhævede gang på gang, at det ugifte moderskab var en sociologisk fejludvikling: De "ugifte mødre" ville ligesom "kvindeover-

skuddet" forsvinde, når normale tider kom tilbage. Den "normale" familie og den "sunde" familie skulle fremmes. Socialdemokraterne derimod nægtede, at den såkaldte normalfamilie (far, mor og to børn) genspejlede den almindelige vesttyske efterkrigsituation og krævede støtteforanstaltninger også til enlige mødre, som med eller uden deres vilje afveg fra det konservative familieideal.²⁹ Også familier uden fædre skulle regnes som familier påstod socialdemokraterne (SPD) i modsætning til CDU og F.D.P. (de liberale). Men uden lovmæssigt resultat. CDU og deres kansler Adenauer var ikke henvist til at samarbejde med socialdemokraterne. Efter det første valg i 1949 dannede CDU en koalitionsregering sammen med F.D.P. ved andet valg i 1953 fik de konservative endnu flere vælgere og absolut flertal i Forbundsdagen.

I Vesttyskland var kvindeorganisationerne i forhold til Danmark ikke særlig slagkraftige. Men debatterne om Grundloven og familieretten havde været kvindepolitiske mærkesager og en del af en ligestillingsdiskurs, hvor kvinderne var meget aktive. Derudover i diskussioner om velfærdsstatslige eller familiepolitiske tiltag var først og fremmest kirkerne og familieorganisationerne³⁰ til stede. Østtysklands kvinde- og familiepolitik var godt at have som et negativt billede for at propagandere for den "hellige tyske, vestlige" familie. Denne ideologiske diskurs påvirkede alle datidens politiske aktører.

I løbet af 1960'erne viste sig ikke principielle forandringer i det ovenfor beskrevne billede, på trods af der kom den første betænkning om kvindernes situation i erhverv, familie og samfund.³¹ Der indførtes nogle få reformer, fx. fik uægte børn flere rettigheder i forhold til deres far og børnetilskuddet tildeltes fra og med to børn. Men de andre længe ventede reformer fx med hensyn til abortlovgivningen (kom senere i 1972), skyldsprincippet bortfald ved skilsmisse og partnerskabsprincippet i ægteskabslovgivningen (kom først i 1976/77) kom først i løbet af 1970'erne. Det skyldtes måske også, at Forbundsrepublikken ikke oplevede en så voldsom stigning af gifte kvin-

ders beskæftigelse på arbejdsmarkedet som i Danmark. Ganske vist blev den store efterspørgsel efter arbejdskraft dækket ved hjælp af flere udearbejdende gifte kvinder, men ved siden forstærkede man hvervning af arbejdskraft og indvandringen fra de sydlige lande.³²

Danmark

Forsørgerprincippet

De danske ægteskabsreformer i 1920'erne moderniserede forholdet mellem kønnene ved formelt at indføre lige råderet over de økonomiske midler, fælles forældremyndighed, og skilsmisse på grundlag af uoverensstemmelser mellem ægtefællerne. Der blev indført gensidig forsørgerpligt, men ud fra den praksis, at bidrag til forsørgelse kunne bestå af virksomhed i hjemmet eller pengebidrag. Det betød hjemmearbejdets opvurdering og en øget beskyttelse af den hjemmegående hustru. Man renoncerede på at formulere et peacetime ægteskabsforbillede direkte ind i lovene.³³

Forsørgerbegrebet i loven var ikke uproblematisk.³⁴ Den reelle tilstand i arbejds- og sociallovgivningen og skattesystemet svarede nemlig ikke til den formelle ligestilling i ægteskabslovgivning. Gifte mænd gjaldt automatisk som forsørgere og fik uden videre hele forsørgertillægget (fx tjenestemænd). Denne type familielønsprincip var indbygget i regler om arbejdsløshedsdagpenge, pensioner og sygesikring. Gifte mænd fik således i mange tilfælde højere ydelser end gifte kvinder, uanset om de havde børn eller ej, eller om de var gift med udearbejdede kvinder. I skattelovgivningen gjaldt manden som familieoverhovedet og gifte kvinder ikke som selvstændige skatteborger. Forsørgerfradrag og andre bestemmelser gjorde gifte kvinders udearbejde økonomisk set ikke særligt attraktivt og ægtefællers sambeskatning var indtil ophævelsen i 1970 mere eller mindre omdebatteret som kvinde-diskriminerende.

Den offentlige debat, som en enlig skoleleders svangerskab (den såkaldte I.M. Norden-toft-sag) udløste i 1945-1947, viste tydeligt, at

Skoleinspektør Inger Merete Nordentoft var en kontroversiel person, og det skabte stor opmærksomhed, at hun ikke ville oplyse navnet på faderen til sit barn (ABA).

der ikke kun fandtes en forskel mellem den retslige ligestilling i ægteskabslovgivningen og sociallovgivningen. Der eksisterede også en forskel mellem den retslige ligestilling af ægte og uægte børn (Lov om ægte og uægte børn 1937) og folks moralforestillinger.³⁵ Måtte en ugift skoleleder, som ikke følte anger over sin fejltrin, nemlig svangerskabet, beholde sin stilling? Den såkaldte Nordentoft-sag gav anledning til, at enlige mødres situation kom i offentlighedens søgelys. Sagen viste tydeligt, at der var en forskel mellem lovenes principper,³⁶ og hvorledes folk vurderede enlige mødres livsforhold. Selvom Dansk Kvindesamfund havde undgået at tage stilling til de moralske problemer i denne sammenhæng, begyndte kvindeorganisationen efterfølgende ud fra sin undersøgelse om enkers situation at

se på enlige mødres sociale situation. Det blev en del af familiepolitikken.³⁷

Det gyldne årti for kernefamilien

Kernefamilien med den udearbejdende mand, eneforsørger og den hjemmegående hustru, som klarede husholdningen og børnene, var idealet, og det var økonomisk muligt at nå for flere familier end tidligere.³⁸ Der findes flere henvisninger til, at kernefamilien oplevede gyldne tider i Danmark. Erhvervshyppigheden for kvinder viste en faldende tendens i begyndelsen af 1950'erne, og samtidigt en stigning af antallet af husmødre fra 1950 til 1960.³⁹ Påfaldende var fx den lave efterspørgsel efter børneinstitutionspladser i 1950'erne. Selvom børneinstitutioner fik 70% offentligt tilskud

siden 1945, var der i 1960 kun plads til 2% af børnene i vuggestuer og 10% af børnene i børnehaver.⁴⁰

Samtidig – med øje for stigningen i skilsmisser og separationer – udbredtes bekymringen om familiens og hjemmets krise. I København opløstes næsten hvert tredje ægteskab med skilsmisse og mere end 40% var gravide ved brylluppet i 1950'erne. Denne udvikling var anledningen til en undersøgelse med den indtrængende titel "Familien lever".⁴¹ Undersøgelsen konkluderede, at det ikke så meget var familien, der var i krise. Det som snarere blev anset som årsag til, at familien gik i opløsning, var samfundsmæssige forhold og betingelser.

Familiepolitikken

Det universalistiske princip i velfærdsstatens socialpolitik vandt gennem 1950'erne indpas i lovgivningen med indførelsen af den universelle folkepension i 1957 som et højdepunkt. Det gjorde det lettere for kvinder at have en minimal sikring uafhængig af ægtemanden. De karakteristiske træk var forebyggelse, skattefinansiering, retsprincippet og en nedbrydning af trangskriterier til fordel for en ordning, der omfattede alle borgere. Men med hensyn til familiepolitik er det imidlertid svært at finde disse træk. Familiepolitikken førte en "skyggetilværelse", hvis man sammenlignede den med de voldsomme udviklinger på andre socialpolitiske områder. Som resultat af Befolkningsskommissionens betænkninger kom der i slutningen af 1930'erne en række socialpolitiske reformer som Svangerskabsloven, Lov om mødrehjælpsinstitutioner og Lov om ligestilling af uægte og ægte børn. Ganske vist fandtes der nu over hele landet mødrehjælpeorganisationer, som skulle hjælpe enlige mødre og familier.⁴² Børneinstitutioner fik flere offentlige tilskud og det førte til en betydelig stigning i antallet af pladser i dem. Derudover skete der imidlertid ikke meget, hvilket især kvindeorganisationerne kritiserede. En kort episode fra 1947-1950 var den konsultative minister "med særligt Henblik på

Hjemmenes, Husførelsens og Børnenes Interesser inden for sociale og forsyningsmæssige Omraader og paa selverhvervende Kvinders Interesser". Ministeren Fanny Jensen koncentrerede sig om husmoderafløsning, mødrehjælpen og børneinstitutionerne. Men uden noget eget administrationsområde var hendes kompetence lige så begrænset som hendes kollegaers i Vesttyskland nogle år senere.

Den vidtgående planløshed i familiepolitikken var bemærkelsesværdig, fordi familien i almindelighed blev betragtet som en central institution i samfundet. Sikkert fandtes der nogle familiepolitiske tiltag, fx husmoderafløsning (1949) og indkomstreguleret børnetilskud (1950).⁴³ Det stemte overens med en social omfordelingspolitik, som socialdemokratiet gik ind for. Gennem socialpolitikken skulle byrderne omfordes til fordel for de dårligst stillede familier. Derimod kunne de fleste partier ikke tilslutte sig kommunisternes forslag til en universel moderskabsydelse under dens gentagne fremsættelser fra 1948-1957. Men folketingets flertal afviste heller ikke direkte lovforslagets bærende princip om bedre hjælp til gravide kvinder. Problemet løsning var øgede bevillinger til mødrehjælpsinstitutioner. Derved blev adgangen til økonomisk hjælp i forbindelse med fødsel i realiteten begrænset til den del af befolkningen, som var i trang og parat til at søge bistand hos mødrehjælpen. Prisen var afhængighed og kontrol fra en statslig institution.⁴⁴ Først i 1967 kom moderskabsydelsen og kontant børnetilskud, udbetalt til moderen. "Forebyggelsen" og forestillingen om "det gode og trygge liv" blev populære slogans. Det viste sig også i debatterne om Svangerskabslovens indikationer for en legal abort (1954-56).

Oprettelsen af Socialforskningsinstituttet⁴⁵ i 1957 var et tegn på, at man også på familiepolitisk område begyndte at reagere pragmatisk på sociale problemer i tæt samarbejde med videnskabsfolk. Denne fremgangsmåde havde rod i accept af den "sociale ingeniørkunst".⁴⁶ Tanker om rationalitet, planlægning, forebyggelse og videnskab fik større betydning i 1950'erne.

Først efterfølgende, i 1964, kom socialministeriets betænkning om familiepolitik, som indledte en ny periode i familiepolitikken.⁴⁷ I 1960'erne tegnede sig to løsninger på den voksende efterspørgsel efter arbejdskraft: import af udenlandsk arbejdskraft eller de gifte kvinders indtog på arbejdsmarkedet. I modsætning til Vesttyskland, hvor man især efter Berlinmurens bygning i 1961 valgte den første variant, satsede man i Danmark på kvinders erhvervsdeltagelse. Med bølgen af udearbejdende kvinder i 1960'erne voksede presset for velfærdsstatens udbygning med daginstitutioner m.v., som overtog og overflyttede kvinders tidligere private omsorgsarbejde til det offentlige.

Konklusion

Kernefamilien med den hjemmegående hustru var et ideal i begge lande i 1950'erne og der fandtes lignende moralske reaktioner på ugifte mødre eller enligstillede i samfundet i 1950'erne i Danmark og Vesttyskland. I begge lande kunne både statens sociale kontrol og "det gode rygte" om moralsk levevis være udgangspunkt for modtagelsen af statslige ydelser eller rettigheder. Ved siden af fandtes også en ligestillingsdiskurs. I Vesttyskland blev den i løbet af 1950'erne fuldstændigt marginaliseret, i Danmark modsvarede den ligestillingsprincipperne i ægteskabs-lovgivningen fra 1920'erne. Også måske derfor blev det lettere at integrere gifte kvinder på det danske arbejdsmarkedet i 1960'erne.

I Danmark begyndte Socialdemokraterne i 1950'erne at skabe en universel velfærdspolitik. Men den reelle tilstand i sociallovgivningen og skattesystemet (fx forsørgerbegrebet, sambeskatning), som prioriterede husmorægteskabet, svarede i 1950'erne ikke til den formelle ligestilling i ægteskabslovgivningen. I Danmark blev de familiepolitiske tiltag først senere i 1960'erne en del af den velfærdsstatslige diskurs. Alligevel lykkedes det kvinderorganisationerne at sætte sine præg på velfærdsstatens "familievenlige" udbygning. Det handlede ikke kun om hjælp for og beskyttel-

se af familien som institution eller enhed/helhed, som det var i Vesttyskland. Det drejede sig derudover om individers rettigheder eller problemer (som fx enlige mødres).

I Vesttyskland svarede familierettens normative forestillinger til de socialpolitiske foranstaltninger. Det er værd at bemærke, at familiens beskyttelse, som fastslået i Grundloven, ikke refererede til socialpolitiske foranstaltninger. Denne beskyttelse fortolkedes først og fremmest som værn imod statens engagement, også for at afgrænse sig fra Østtyskland. Det er svært at sige, i hvilket omfang den patriarkalske ægteskabs- og familieideologi påvirkede folks indstillinger og kvinders hverdagsliv. Man kunne nemlig godt se samfundets forandringer. Fx søgte mange kvinder at opnå deres ret ad rettens vej. Og en masse domme fra forskellige instanser og meningsmålinger dokumenterer, at folks holdninger ikke var så homogene, som CDU-regeringen og kirkerne påstod og krævede. Man kan altså virkeligt i begge lande konstatere "efter-slæb" på de forskellige niveauer, som kan hjælpe til at forklare udviklings ambivalenser.

Noter

1. Birgit Pfau Effinger, *Arbeitsmarkt und Familiendynamik in Europa – Theoretische Grundlagen der vergleichenden Analyse*, i: Birgit Geissler m.fl. (red.), *FrauenArbeitsMarkt. Der Beitrag der Frauenforschung zur sozio-ökonomischen Theorieentwicklung*. (Sozialwissenschaftliche Arbeitsforschung; N.F., Bd.6), Berlin 1998, s.177-194, her s.185.
2. Hovedvægten i undersøgelsen ligger på den tyske side.
3. Robert G. Moeller, *Geschützte Mütter. Frauen und Familien in der westdeutschen Nachkriegspolitik*. München 1997, s.123.
4. Sibylle Meyer & Eva Schulze, *Auswirkungen des II. Weltkrieges auf Familien. Zum Wandel der Familie in Deutschland*. (Soziologische Forschungen, Heft 18), Berlin 1989, s.327. Familiens ændringer udfordrede forskerne. Et godt overblik over datidens sociologiske meningsmålinger og undersøgelser gives i Helga Milz, *Frauenbewußtsein und Soziologie, Empirische Untersuchungen von 1910-1990 in Deutschland*. (Sozialwissenschaftliche Studien, Heft 30), Op-laden 1994.

5. Meyer & Schulze, *Auswirkungen des II. Weltkrieges auf Familien*. s.327. Fehrenbach taler om "crisis of masculinity". Heide Fehrenbach, *Cinema in Democratizing Germany: Reconstructing National Identity after Hitler*, 1995, s.95.
6. Gabriele Czarnowski, *Familienpolitik als Geschlechterpolitik*, i: Johanna Geyer Kordesch & Annette Kuhn (red.), *Frauenkörper – Medizin – Sexualität*. (Geschichtsdidaktik: Studien und Materialien; bd.31), Düsseldorf 1986, s.263-283.
7. Se Christine von Oertzen, *Teilzeit und die Lust am Zuverdienst. Geschlechterpolitik und gesellschaftlicher Wandel in Westdeutschland 1948-1969*. (Kritische Studien der Geschichtswissenschaft; Bd.132), Göttingen 1999. Angelika Willms, *Grundzüge der Entwicklung der Frauenarbeit 1880-1980*, i: Walter Müller m.fl., *Strukturwandel der Frauenarbeit 1880-1980*, Frankfurt am Main / New York 1986, s.25-54. Claudia Born, *Das Ei vor Kolumbus*. i: Gunilla-Friederike Budde (red.), *Frauen arbeiten. Weibliche Erwerbstätigkeit in Ost- und Westdeutschland nach 1945*. Göttingen 1997, s.46-61.
8. Det skal bemærkes, at det økonomiske opsving efter anden verdenskrig i Vesttyskland, det såkaldte økonomiske mirakel, allerede begyndte i 1950'erne, altså tidligere end den anden industrialiseringsfase i Danmark. Frank Brettschneider m.fl., *Materialien zu Gesellschaft, Wirtschaft und Politik*, i: Oscar W. Gabriel (red.), *Die EG-Staaten im Vergleich*. Opladen 1992, s.499. Kvindernes erhvervsandel i Danmark gik fra 33,7% i 1950 ned til 29,7% i 1955 til 30,9% i 1960 og steg igen til 33,9% i 1965. i: Bente Ingvarsen & Birthe Lange, *Arbejde og familie. Kvinders lønarbejde, reduktionsbetingelser i familie, familiepolitik*. Ms. arbejdsrapport nr.6, KUA, 1980.
9. Se også Ingalill Montanari, *Fran Familjestöd til hemmakastöd och barnotöd: Ekonomiskt stöd til familjer 1950-1980 i 18 länder*, i: Anders Berge (red.), *Välfärdsstat i brydningstid: Historisk – samhällvetenskapliga studier om genus och klass, ojämliket och fattigdom*. (Sociologisk Forskning: Supplement) 1999.
10. von Oertzen, *Teilzeitarbeit*, s.32.
11. *Verhandlungen des 2. Deutschen Bundestages*, 12. Februar 1954, s.494.
12. I 1953 blev der oprettet et familieministerium uden eget administrationsområde. Det skulle sørge for, at der blev taget hensyn til familiesager på alle politiske områder og skulle fremme familieidealet i offentlige debatter. Den trofaste katolik og minister Wuermeling prioriterede styrkelsen af den gamle patriarkalske familie.
13. Den var 2,1 i 1950 i Vesttyskland, i Danmark på det tidspunkt 2,6. Charlotte Höhn, *Demographische Trends in Europa seit dem II. Weltkrieg*, i: Rosemarie Nave Herz & Manfred Marckfka (red.), *Handbuch der Familien- und Jugendforschung*, Bd.1 Familienforschung, Neuwied / Frankfurt 1989, s.202.
14. Barbara Böttger, *Das Recht auf Gleichheit und Differenz. Elisabeth Selbert und der Kampf der Frauen um Artikel 3,2 Grundgesetz*, Münster 1990, s.264.
15. Umiddelbart efter krigen fandtes der i flere kommuner og landsdele kvindeudvalg med fortrinsvis sociale opgaver. Det var ikke nemt at genopbygge en ny paraplyorganisation, også fordi øst-vest-konflikten kom til at præge diskussionerne. Det "Deutsche Frauenrat" (grundlagt i 1951) fik ikke nogen særligt indflydelse på politisk plan.
16. *Verhandlungen des 2. Deutschen Bundestages*, 12. Februar 1954, s.492 ff.
17. Petra Koch & Hans-Günter Knöbel, *Familienpolitik der DDR im Spannungsfeld zwischen Familie und Berufstätigkeit von Frauen*. (Reihe Sozialwissenschaften; Bd.7), Pfaffenweiler 1986. Gesine Obertreis, *Familienpolitik in der DDR 1945-1980*. (Forschungstexte: Wirtschafts- und Sozialwissenschaften, Bd.17). Opladen 1986.
18. Moeller, *Geschützte Mütter*, s.19.
19. Skyldsprincippet betød, at skilsmissen kun var muligt, hvis en af ægtefællerne blev dømt som skyldig, fordi han eller hun havde 'ansvar' for ægteskabets ødelæggelse. Det handlede først og fremmest om 'utroskab' eller 'ægteskabsbrud'. Den 'skyldige' havde ingen krav på underholdsbidrag.
20. Subsidiaritetsprincippet gik tilbage til den katolske sociallære. Encyklika "Quadragesimo anno" af 15.maj 1931 af pave Pius XI. Valentin Zsifkovitz, *Subsidiaritätsprinzip*, i: Alfred m.fl. (red.), *Katholisches Soziallexikon*, 2.udgave München 1980, sp.2997f.
21. Manfred G. Schmidt, *Sozialpolitik in Deutschland. Historische Entwicklung und internationaler Vergleich*. (Grundwissen Politik, Bd.2), 2.udgave Opladen 1998, s.169.
22. 97% af de kvinder, som har været erhvervsaktive som arbejdere og 68% af de kvinder, som har været erhvervsaktive som overenskomstansatte, fik i 1960 pensioner, der lå under fattigdomsgrænsen. Se Moeller, *Geschützte Mütter*, s.211. Alt i alt fik i 1965 34% af personer over 60 år pension. Schmidt, *Sozialpolitik*, s.152.
23. Moeller, *Geschützte Mütter*, s.276. Maren Wichmann-Siegfried, *Enlige mødre i Danmark og i Vesttyskland i efterkrigstiden*, i: Anette Warring, *Køn, religion og kvinder i bevægelse*. Konferencerapport fra Det VI. Nordiske kvindehistorikermøde i Tisvildeleje, Roskilde 2000, s.398-406, her s.403
24. Moeller, *Geschützte Mütter*, s.205; Hans-Jörg Ruhl, *Verordnete Unterordnung. Berufstätige Frauen zwischen Wirtschaftswachstum und konservativer*

Ideologie in der Nachkriegszeit (1945-1963), München 1994.

25. Se Helga Hernes, *Wohlfahrtsstaat und Frauenmacht*: Essays über die Feminisierung des Staates. (Nordeuropäische Studien; Bd.6) Baden-Baden 1989;

og Jørgen Goul Andersen, *Velfærdens veje i komparativt perspektiv*. *Den Jyske Historiker* 82/1998, s.114-138.

26. Nogen kvinder søgte rettens vej, fordi de syntes, at sambeskatningen var i modstrid med Grundlovens ligeretsartikel. De fik ret. Højesteret vurderede ægtefællers sambeskatning som grundlovsstridig og opfordrede Forbundsagen at skabe nye skatteregler for ægtefæller. Se Ines Reich-Hilweg, *Männer und Frauen sind gleichberechtigt. Der Gleichheitsgrundsatz (Art.3 Abs.2 GG) in der parlamentarischen Auseinandersetzung 1948-1957 und in der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichtes 1953- 1975*. Frankfurt am Main 1979, s.52f.

27. Karin Hausen, *Frauenerwerbstätigkeit und erwerbstätige Frauen*, i: Gunilla-Friederike Budde (red.), *Frauen arbeite., Weibliche Erwerbstätigkeit in Ost- und Westdeutschland nach 1945*. Göttingen 1997, s.19-45, her s.21.

28. Bärbel Meurer, *Frauen im patriarchalen Wohlfahrtsstaat. Von der Geschlechtsvormundschaft zur Hausfrauenehe*, i: Josef Schmid & Reiner Niketta (red.), *Wohlfahrtsstaat. Krise und Reform im Vergleich*, Marburg 1998, s.203-236, her s.226.

29. *Verhandlungen des 2. Deutschen Bundestages*, 21.Sitzung, 1.April 1954.

30. Der fandtes mange forskellige familieorganisationer i Vestyskland. Fx "Deutscher Familienverband e.V." (grundlagt i 1950, medlemmer var familier uden konfession eller fra begge konfessioner), "Familienbund deutscher Katholiken" (grundlagt i 1952, en sammenslutning af katolske familier), "Bund der Kinderreichen Deutschlands" (grundlagt i 1952) og "Evangelische Aktionsgemeinschaft für Familienfragen" (grundlagt i 1953, paraplyorganisationen af alle protestantiske foreninger, som arbejdede med familier).

31. *Bericht der Bundesregierung über die Situation der Frauen in Beruf, Familie und Gesellschaft*, Bonn 1966.

32. I 1961 var 2,5% af de erhvervsaktive udlændinge, i 1970 10%. Moeller, *Geschützte Mütter*, s.284.

33. Se projektet "Ægteskab i Norden i et europæisk perspektiv. Modernisering og kønskonstruktion", som undersøger ægteskabet i Norden i perioden 1870 til 1930. Enkelte artikler fra projektet er publiceret i rapport fra Det 6. Nordiske kvindehistorikermøde i Tisvildeleje: Bente Rosenbeck, *Det nordiske samarbejde, kvindebevægelse og ægteskabslovgivning*, s.250-270 og Kari Melby, *Det nordiske ekteskab? Ekteskapslov-*

reform i Norden 1909-1929. Likestillingskontrakt eller husmorkontrakt? S.234-248, i: Anette Warring (red.), *Køn, religion og kvinder i bevægelse*, Roskilde 2000.

34. Se Kirsten Geertsen, *Forsørgerbegrebet i mellemkrigstiden*, i: Hilda Rømer Christensen & Hanne Rimmen Nielsen (red.), *Tidens kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden*, Århus 1985, s.68-82, her s.76; Inger Margrete Pedersen, *Forsørgerbegrebet. Studier i familiens retslige problemer*. Betænkning nr.440, København 1966.

35. Wichmann-Siegfried, *Enlige mødre i Danmark og i Vestyskland i efterkrigstiden*, s.399-401.

36. Børnenes vilkår blev forbedret ved en lov fra 1937, der ligestillede ægte og uægte børn i forhold til arveret og ret til at bære faderens navn.

37. Det i 1945 oprettede familiepolitiske udvalg under Dansk Kvindesamfund iværksat te lobbyarbejde: først for enlige mødre, fattige familier, siden børnerige familier og til sidst alle børnefamilier. Hanne Rimmen Nielsen, Livets Lighed, Lis Groes og familiepolitikken i 1950'erne. *Kvinden og samfundet*, Jubilæumsskrift 1996, s.25-34, her s.29. Dansk Kvindesamfunds betænkning "Den enlige mor" fra 1953 havde ikke direkte lovmæssige resultater, men problemet passede ind i opfattelsen af velfærdsstatens udbygning.

38. At det borgerlige ideal med en hjemmegående husmor gjorde sig gældende netop på dette tidspunkt, også i store dele af arbejderklassen, må også ses på baggrund af den relativt høje arbejdsledshed i 1950'erne, samt den stigende velstand, som muliggjorde, at familier kunne leve af een løn. Ellinor Colmorten, *Familie og stat, Kvinder i klemme*, København 1987, s.114.

39. Antallet af husmødre steg fra 45,8% i 1950 til 48% i 1960. Den stigende erhvervshyppighed fra 1960 blandt kvinder er primært hentet fra gifte kvinder, ligesom det faldende antal af husmødre. Britta Foged, *Kvindearbejde 1950-1971*, Århus 1971, s.21-23. I Forbundsrepublikken ses den samme tendens lidt tidligere, allerede i 1950'erne.

40. I Vestyskland var på dette tidspunkt 31,9% af de 3-5 årige børn i børnehaver. Thomas Bahle, *Familiepolitik in Westeuropa. Ursprünge und Wandel im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main / New York 1995, s.143. Borchorst og Siim mener, at baggrunden for det faldende antal af nyoprettede institutioner var, at den kolde krig skabte et ideologisk klima, som gik mod statslig udbygning og for en værnelse af den private familie. Anette Borchorst & Birte Siim, *Kvinder i velfærdsstaten — mellem moderskab og lønarbejde gennem 100 år*. (Serie om kvindeforskning, nr.16) Aalborg 1984, s.97.

41. Kirsten Auken m.fl., *Familien lever*. En familieundersøgelse, København 1962.

42. Det betød samtidigt social kontrol. "På den ene side kunne man få hjælp fra disse moderne institutioner, på den anden side havde hjælpen sin pris. Ens liv blev lagt i faste rammer." Bente Rosenbeck, *Omsorg og kontrol, Ugifte mødre i det 20. århundrede*. ms 1997, s.9.

43. Børnefradragene blev indført i 1903 som led i indkomstskattereformen. I 1940'erne skete der en gradvis forhøjelse af børnefradraget, i 1950/51 blev det suppleret med et børnetilskud på 100 kr. pr. barn. I 1950'erne steg børnetilskuddet til 200 kr. pr. barn, og i 1957/58 skete der en graduering af børnetilskuddet efter skalaindkomstens højde, således at børnetilskuddet bortfaldt for de store indkomster. Borchorst & Sim, *Kvinder i velfærdsstaten*, s.88. Se også Klaus Petersen, *Legitimität und Krise, Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*. (Nordeuropäische Studien; bd.13), Berlin 1998.

44. Se Bente Rosenbeck, *Omsorg og kontrol*.

45. Derefter kom der en række undersøgelser af børneinstitutioner, opvækstvilkår, gifte kvinder i familie og erhverv samt ægteskabslovgivning. Se fx Henning Fries, *Familien og samfundet*, København 1958; Johs.A., Noordhoek, *Gifte kvinder i familie og erhverv. Bind I. Deltagelse i erhvervslivet*. København 1969.

46. Se Cecilie Felicia Stokholm Banke, *Den sociale ingeniørkunst i Danmark. Familie, stat og politik fra 1900 til 1945*. Ph.d.-afhandling, Roskilde 1999.

47. *Betænkning om familiepolitik*, afgivet af et af socialministeren nedsat udvalg, Betænkning nr.359, København 1964.

Abstract

Maren Wichmann: The "golden times" of the family or "the crisis" of the family. Women in the family in Denmark and the German Federal Republic in the 1950's, *Arbejderhistorie* 4/2000, s. 70-81.

A comparison of the political situation of the family today in Denmark and Germany reveals a clear and distinct difference. According to Gøsta Esping-Andersen, Denmark is considered as an example of the social democratic welfare model, while the Federal Republic as a social insurance state, is seen as the ideal conservative-corporatist model. The differences are just as distinct if one categorises both countries according to the relationship between the market, state and the family in their types of welfare provision. In Denmark the so-called two breadwinners model with public child care is dominant, while in the Federal Republic two different systems exist side by side: the compatibility model and the housewife model. This seems to be a logical difference if one gives a quick look at history of the two countries in question. In Denmark equality in the laws concerning marriage was already established in the 1920's and from the 1930's the beginnings of the universal and ameliorative politics of welfare were apparent. On the other hand West Germany had a social insurance system since Bismarck and the complete equality in marital law did not come until the 1970's. However, this quick/superficial conclusion will only obscure from view the ambivalence and non-synchronism of reality and reveal only a few areas of the social reality of the 1950's.

Maren Wichmann-Siegfried,
Mag.art i historie og sociologi
Ligestillingskonsulent i Plön Kommune
i Schleswig-Holstein
Speckenbeker Weg 100, D-24113 Kiel
E-post: maren.wichmann@t-online.de